

Tomasz Nastulczyk
Uniwersytet Jagielloński

List dedykacyjny Mikołaja Radziwiłła jako program ideowy *Biblii Brzeskiej*. Wokół humanistycznych kontekstów i uwarunkowań studiów biblijnych

1. *Biblia* oczami europejskich humanistów

Jednym z najbardziej charakterystycznych przejawów humanistycznego ożywienia intelektualnego w XVI w. była odnowa i intensyfikacja studiów biblijnych. *Pismo Święte* w oczach renesansowych humanistów stanowiło bowiem nie tylko księgę religijną, lecz również najważniejszy tekst starożytny i największe wyzwanie filologiczne.

Obu tych aspektów nie należy przy tym rozpatrywać oddzielnie. Nowe pokolenie nieufnie podchodziło do dawniejszego, scholastycznego modelu uprawiania teologii, uznając go za zbyt abstrakcyjny i oderwany od źródeł. Humanisci zaproponowali w zamian nowy model refleksji teologicznej, oparty na intensywnej, filologiczno-krytycznej lekturze ksiąg biblijnych, uznając że prawdziwa pobożność kształtuje się w kontakcie z żywym tekstem ksiąg *Starego* i *Nowego Testamentu*. Podstawą właściwej interpretacji *Biblii* powinny być w ich przekonaniu nie tyle suche, scholastyczne rozważania oparte na filozofii arystotelejskiej, lecz metoda retorycznej interpretacji tekstu, rozwinięta przez pisarzy chrześcijańskich w dobie późnego antyku. Sztandarowym przykładem takiego sposobu myślenia jest *Metoda prawdziwej teologii* Erazma z Rotterdamu, łącząca dążenie do wykreowania nowej pobożności opartej bezpośrednio o tekst biblijny z intensywnym propagowaniem metod krytycznej interpretacji *Biblii* stosowanych przez pisarzy wczesnochrześcijańskich¹.

Jednocześnie poważnym utrudnieniem w tego typu studiach były niedoskonałości tradycyjnego przekładu *Biblii* na łacinę. *Wulgata*, stanowiąca przez

¹ Erazm z Rotterdamu, *Sposób czyli metoda szybkiego i łatwego dochodzenia do prawdziwej teologii*, w: tenże, *Trzy rozprawy*, tłum. i oprac. J. Domański, wyd. 3 popr. i zm., Warszawa 2000, *passim*. Metody interpretacji tekstu biblijnego omówione są na s. 374 i nast.

NajWłaśniejszemu Panu / Panu Zygmuntowi Augustowi / z Bożej łaski Krolowi Polskiemu / Wielkiemu Książęciu Litewskiemu / Ruskiemu / Pruskiemu / Zmoydzkiemu / Kąrowieckiemu / Inflanckiemu / etc. Panu a Dziedzicowi etc.
Panu a Panu / Panu memu miłościwemu etc.

Najwłaśniejszy Miłościwy Krolu etc.

Ad Pan Bog wszystko dobre spráwuie / czyni / y dá je ludziam ná świecie: Abowiem on iest wszęgo dobra doskonałego poczatkem / o czym gdyż tak każdy Krześciański stanu a za wolania człowieka powinien wierzyć / thedy daleko więcej Waszą Krolewską Miłość iako Krol Krześciański / także tej o nim wierzyć / y za tho v siebie raczyć rozumieć / iż to od wieków za przęw rzeniem Bożym / y zaczęło się / y do they doby trwa / żeś Waszą Krolewską Miłość po przodkach swych chwalebnych / ná tych sławnych państwach od niego iest Kolem / pomá / zancem / y wielkim moźnym Pánem / a wodzem ludu Bożęgo postawion / a za wola ięgo swiętha przez tak wiele lath Waszą Krolewską Miłość sławnie nád narody nasze / mi pánuiesz. Należy kthoremu bedac ia ieden z obywatelów tych krajów czuic się w thym / zem iest naprzód a nádwęszętko Panu Bogu powinien. Gdyż on z dawna pod panowaniem swiatabliwym przodków W. K. M. Krolow Polskich / y Wielkich Książat Litewskich / Doma Rodzice moie zacna wczęwoscia stanu Sláheckiego ochedożył / y kthemu sprawiws / y laszawe serce W. K. M. ku mnie / dobrodziejstwem W. K. M. znacźnym raczył mié obrásić: Za co ia ięgo swiętey Boskiey miłości / acz niedostojnie / dáic częś / y chwale / A W. K. M. iako ięgo ziemskiemu namiastkowi / bedac wdzięcznym pámiatnikiem ná dobrodziejstwa W. K. M. z vprzęwmy mey chuci záwżę dźięki czynie. A chcec nieiakię tey takowey mey wdzięczności swiadectwo przed oczyma ludzkimi przeciwo W. K. M. Panu swemu przy rodzonemu pokázal / wymysliem to co v siebie mam za naywiecezszą poczętę ofiarowac W. K. M. sprawniac się w tym wedle woley Bożey / ktorey rozkazawszy posłuszeństwo ku sobie / y wyplacenie daniey Bogu powinney / teź drugie posłuszeństwo z czynszem przykazal oddawac wzedom przelozonym / ktore on ná tym tho świecie postáwić wedle wiecznego swęgo rozsadku raczył. A gdźem w piśmiech history / acz malo w nich czytaiac / iako swięckiego stanu człowieka ná / lazł o tym zmianke / iż zá czásu Ptolomea Egipskiego Krola Demetrius Salercus zacny Mędrzec / acz Boga prawdziwego nie znal / radził mu / aby w Greci ięzyk zakon Boży byl przelozon łoszem a sárbbem krolewskim. Ia thedy wdawszy się tym sládem z poboźney záwiści swoiey / z mey maiećności / ktorey z woley Bożey a z poczęwtego nabyćia przodków mych / y z lá / sfi W. K. M. ku mnie wżywam / tymże swym wlasnym dobrem a nákladem moim wczynilem rzecź takowa / o ktorey mam te nádziecie / od wszęch Krześciańskich ludzi być godna podwaly / między narod Slawieńskiego ięzyka pod Tytulem a imieniem W. K. M. sławnym Krolow / skim / kazalem wydac / Co iest / te swięta lekcy / Księgi Bibliey / zakon pierwszy przykazanta Bożęgo / także y Testament nowy Ewánelia Pana Krystusowa / ná Polsta mowę dawszy przeloz / żyć / do częgo Pan Bog podpomoc a poszczęść mi w tey spráwie raczył / ktora nie stwapniem záczynal / ánim tego przedsięwzięćia swęgo tylko swym wlasnym zdaniem czynil / Ale za spole / czyn / zezwoleniem wszęctkich Kościolów a Zborow Krześciańskich / w państwach W. K. M. tak w Koronie iako y w Księstwie wedle sęczyregu słowa Bożęgo rozmnoźonych / ktorzy z po / szęzod siebie zgodnie obráwshy ludzi takowe / iakie nalepiey a nauwážniey do thego vmieciac /

• 4

godne /

długie wieki jedyną dostępną wersję *Pisma Świętego* w katolickiej Europie, zawierała wiele miejsc przetłumaczonych błędnie, niezręcznie i niejasno, zaś niejednorodność poszczególnych przekazów tego przekładu dodatkowo utrudniała rozeznanie. Dla ówczesnych humanistów ustalenie nieskażonego brzmienia tekstu biblijnego stanowiło więc zagadnienie najwyższej wagi.

Podstawową kwestią stało się oczywiście rozpoczęcie systematycznych studiów filologiczno-krytycznych nad tekstem w językach oryginalnych (dotyczyło to szczególnie greckiej wersji *Nowego Testamentu*), lecz w zla-ty-nizowanej kulturze zachodniej Europy niemal tak samo istotnym postulatem było stworzenie doskonalszej wersji łacińskiego przekładu: albo poprzez udoskonalenie *Wulgaty* i oczyszczenie jej z błędów, albo też poprzez stworzenie od podstaw zupełnie nowej wersji tłumaczenia.

Wspomniane uwarunkowania kulturowe bezpośrednio przełożyły się na projekty wydawnicze. W 1516 r. w Bazylei Erazm z Rotterdamu jako pierwszy w Europie publikuje grecki tekst *Nowego Testamentu* (*Novum Instrumentum omne*)² wraz z własnym przekładem łacińskim oraz komentarzami (*annotationes*)³. W latach 1514–1517 w hiszpańskim mieście Alcalá drukowana jest z kolei monumentalna sześciotomowa *Biblia Polyglotta Complutensis*, wydana dopiero po uzyskaniu aprobaty papieskiej na początku lat dwudziestych. Księgi *Starego Testamentu* zawierały opublikowany równoległe tekst hebrajski, łaciński (*Wulgatę*) i grecki (*Septuagintę*), zaś *Nowy Testament* – tekst grecki wraz z *Wulgatą*⁴.

Tego rodzaju humanistyczne studia filologiczne nad *Biblią* określane były mianem „filologii świętej” (*philologia sacra*). Prowadziły one do wytworzenia się silnej i bardzo charakterystycznej odmiany humanizmu – tak zwanego humanizmu biblijnego. Jego źródłem były nie tylko refleksje wyrosłe z filologicznych i retorycznych prób ponownego odczytania *Pisma*, lecz również późnoantyczna literatura chrześcijańska oraz biblijne (staretestamentowe) kategorie pojmowania tekstu sakralnego i jego funkcji⁵.

² *Novum Instrumentum omne diligenter ab Erasmo Roterodamo recognitum et emendatum...* Apud in-lytam Germaniae Basileam, [Johannes Froben, 1516]. Skan dostępny pod adresem: http://www.e-rara.ch/bau_1/content/titleinfo/895554 (dostęp: 22.05.2013).

³ Por. A.J. Brown, *The Date of Erasmus' Latin Translation of the New Testament*, „Transactions of the Cambridge Bibliographical Society” 1984, vol. 8, no. 4, skan dostępny pod adresem: <http://www.jstor.org/stable/41154623> (dostęp: 22.05.2013); H.J. de Jonge, *Novum Testamentum a nobis versum. The Essence of Erasmus' Edition of the New Testament*, „The Journal of Theological Studies” 1984, vol. 35, no. 2, skan dostępny pod adresem: <https://openaccess.leidenuniv.nl/handle/1887/1015> (dostęp: 22.05.2013); tenże, *Erasmus' Method of Translation in his Version of the New Testament*, „The Bible Translator” 1986, vol. 37, no. 1 (January), skan dostępny pod adresem: <https://openaccess.leidenuniv.nl/handle/1887/1014> (dostęp: 22.05.2013).

⁴ Skan całości *Starego* i *Nowego Testamentu* dostępny pod adresem: <http://archive.org/details/ComplutensianPolyglotBibleOldTestamentNewTestament> (dostęp: 22.05.2013).

⁵ Problematykę dotychczasowych badań nad szesnastowiecznym humanizmem biblijnym z perspektywy historii idei podsumowuje A. Gorzkowski, *Humanizm biblijny*, w: *Humanizm. Historie pojęcia*, red. A. Borowski, Warszawa 2009, zaś z perspektywy biblio-

Tłem i kontekstem tego ruchu ideowego, pierwotnie niewykłanego w spory konfesyjne, stopniowo staje się nurt religijnej reformacji z jego przywiązaniem do samodzielnego i bezpośredniego odczytywania litery *Pisma Świętego* (*sola scriptura*). W ten sposób opracowanie poprawnego i nieskażonego tekstu biblijnego w językach oryginalnych stało się punktem wyjścia dla licznych przygotowania możliwie najwierniejszych przekładów *Biblii* w językach narodowych, tak aby umożliwić jej lekturę nie tylko wykształconym przedstawicielom elity intelektualnej, lecz również upowszechnić ją wśród szerokich rzesz społecznych. Prawidłowy przekład *Pisma Świętego* wymagał jednak od tłumaczy nie tylko niezwyklej staranności i precyzji w posługiwaniu się językami narodowymi, lecz również biegłego opanowania filologicznych i retorycznych metod analizy tekstu oryginalnego.

W ten nurt protestanckich studiów biblijnych wpisywali się również tłumacze *Biblii Brzeskiej*. Dotychczasowe badania wykazują, że translatorzy z dużą starannością i uwagą ustalali właściwą lekcję tekstu, który następnie oddawali w języku polskim, korzystając z wydań w językach oryginalnych oraz posiłkując się nowymi, poprawnymi przekładami na łacinę i języki narodowe⁶. Jednocześnie tekst polski został całkowicie ujednoznaczony (zrezygnowano z oznaczania wariantów), nie miał bowiem służyć rozważaniom filologicznym, lecz powszechnej i praktycznej lekturze, zgodnie z protestanckimi ideami masowego upowszechniania *Biblii*⁷.

Jednocześnie w 1546 r. Sobór trydencki dekretami *De canonicis scripturis* oraz *De editione et usu sacrorum librorum* ostatecznie uznał *Wulgatę* za jedyny tekst biblijny akceptowany przez Kościół katolicki⁸. Z tego powodu działalność katolickich filologów-biblistów skoncentrowała się na oczysz-

---

logiczno-edytorskiej R. Pietkiewicz, *Pismo Święte w języku polskim w latach 1518–1638. Sytuacja wyznaniowa w Polsce a rozwój edytorstwa biblijnego*, Wrocław 2003, s. 17–53.

⁶ Por. szczególnie prace I. Kwileckiej, zwłaszcza jej komentarz do facsimile *Biblii Brzeskiej* wydanego w niemieckiej serii *Biblia Slavica* (*Die Brester Bibel. Kulturgeschichtliche und sprachliche Fragen der Übersetzung*, część 4 i 5, w: *Biblia Święta, to jest księgi Starego i Nowego Zakonu*, Brest 1563, *Nachdr. der Ausg.*, hrsg. von Hans Rothe und Friederik Scholz, *Biblia Slavica, Serie 2: Polnische Bibeln, Band 2, Teil 2: Księgi Nowego Testamentu. Kommentare*, Paderborn 2001) oraz artykuły: *Z dziejów przekładu pierwszej polskiej Biblii protestanckiej*, w: tejsze, *Studia nad staropolskimi przekładami Biblii*, Poznań 2003, a także: *Biblia brzeska, jej dzieje i znaczenie*, „Nauka” 2006, nr 3, wersja online dostępna pod adresem: http://www.portalwiedzy.pan.pl/images/stories/pliki/publikacje/nauka-/2006/03/N_306_08_Kwilecka_regular.pdf (dostęp: 22.05.2013). Por. też: A. Łuczak, *Biblia brzeska w świetle najnowszych badań*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 2004, t. 39. Problem ten omawia również wspomniana książka R. Pietkiewicza, *Pismo Święte w języku polskim...*, s. 236. Nieco wcześniej badania takie podejmowała m.in. J. Czerniatowicz, *Niektóre problemy naukowe grezystyki w pracach biblistów polskich XVI i XVII w. Teksty greckie a polskie przekłady*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1969, s. 34–46.

⁷ J. Czerniatowicz, *Niektóre problemy...*, s. 42.

⁸ Oba dekry w oryginale łacińskim i przekładzie angielskim podaje P. Schaff, *Creeds of Christendom, with a History and Critical notes, vol. 2: The History of Creeds*, New York 1919, s. 79–83. Skan dostępny pod adresem: <http://archive.org/details/creedsofchristen011887mbp> (dostęp: 22.05.2013).

czeniu i poprawieniu tradycyjnego łacińskiego przekładu. Uwieńczeniem tych starań jest wydanie w 1592 r. tzw. *Wulgaty Klementyńskiej*, jednak skutkiem ubocznym wspomnianego procesu była stopniowa utrata zainteresowania tekstami greckimi i hebrajskimi, traktowanymi w najlepszym razie jako źródła pomocnicze wobec obowiązującej wersji łacińskiej. W ten sposób szerokie zainteresowanie *Biblią* w językach oryginalnych oraz działalność translatorska oparta na takich podstawach stały się wyłączną domeną protestantów.

Wzajemny splot humanizmu biblijnego i problematyki religijnej stanowi klucz do interpretacji listu dedykacyjnego Mikołaja Radziwiłła Czarnego do Zygmunta Augusta. Tekst ten, otwierający *Biblię Brzeską*⁹, zapewne nie wyszedł bezpośrednio spod ręki samego księcia, choć został przez niego zaakceptowany i podpisany. Jego powstanie należy raczej wiązać z bezpośrednią aktywnością środowiska tłumaczy *Biblii Brzeskiej*. Mamy tu więc do czynienia nie tyle z osobistym stanowiskiem Radziwiłła, ile raczej z głosem całego kręgu intelektualnego skupionego wokół możnego protektora. List ten stanowi rodzaj ideowego wprowadzenia do nowej pracy przekładowej: prezentuje jej założenia, przedstawia cele, odsłania stojące za nią wartości i uwarunkowania kulturowe. Perswazyjny charakter tekstu umożliwia również omówienie strategii argumentacyjnej przyjętej w celu przekonania władcy oraz jej osadzenia w określonych ramach ideowych¹⁰.

2. Nowa Septuaginta i chrześcijański Ptolemeusz

Radziwiłł, prezentując swemu władcy imponujący przekład z języków oryginalnych, przeznaczony do szerokiego rozpowszechnienia „między naród słowieńskiego języka”, w dość niezwykły sposób przedstawił przyczynę powstania tego dzieła:

A gdyżem w piśmiejch historyj, acz mało w nich czytając jako świeckiego stanu człowiek, znalazł o tym zmianę, iż za czasu Ptolomea egiptskiego króla Demetryjus Falereus zacny mędrzec, acz Boga prawdziwego nie znał, radził mu, aby w grecki język zakon Boży był przełożon kosz-

---

⁹ Tekst *Biblii Brzeskiej* cytuję na podstawie oryginalnego wydania: *Biblia święta, to jest Księgi Starego i Nowego Zakonu, właśnie z żydowskiego, greckiego i łacińskiego, nowo na polski język z pilnością i wiernie wyłożone*, Brześć 1563. Egzemplarz Biblioteki Kórnickiej (sygn. Cim.F.4057) dostępny w postaci skanów pod adresem: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=2752> (*Stary Testament*, dostęp: 22.05.2013) oraz <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=2746> (*Nowy Testament*, dostęp: 22.05.2013). Egzemplarz Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Rzeszowie (sygn. ST-1170) dostępny w postaci skanów pod adresem: <http://www.pbc.rzeszow.pl/dlibra/docmetadata?id=5722> (dostęp: 22.05.2013).

¹⁰ List dedykacyjny do Zygmunta Augusta omawia skróto I. Kwilecka w komentarzu do facsimile *Biblii Brzeskiej* w serii *Biblia Slavica (Die Brester Bibel. Kulturgeschichtliche und sprachliche Fragen der Übersetzung*, s. 1505, 1507) oraz R. Pietkiewicz, *Pismo Święte w języku polskim...*, s. 238–239.

tem a skarbem królewskim, ja tedy udawszy się tym śladem z pobożnej zawiści swojej, z mej majątności, której z wolej Bożej, a z pocziwego nabycia przodków mych, i z łaski W[aszej] K[rólewskiej] M[ości] ku mnie używam, tymże swym własnym dobrem a nakładem moim uczyniłem rzecz takową, o której mam tę nadzieję, od wszech krześcijańskich ludzi być godną pochwały, między naród słowiańskiego języka pod tytułem a imieniem W[aszej] K[rólewskiej] M[ości] sławnym królewskim kazałem wydać, to jest tę świętą lekcją księgi Biblijej.

Wskazanie pojedynczej inspiracji lekturowej jako głównej przyczyny rozpoczęcia prac nad *Biblią Brzeską* stanowi oczywistą mistyfikację. Wprowadzenie takiego fikcyjnego uzasadnienia w liście dedykacyjnym można jednak z łatwością uzasadnić, traktując je jako element o charakterze perswazyjnym. Autor dedykacji, wspominając półlegendarną historię powstania *Septuaginty*, zaczerpniętą z apokryficznego *Listu Pseudo-Arysteasa*¹¹, odwołuje się jednocześnie do dwóch tradycji o fundamentalnym znaczeniu dla europejskiego humanizmu. Nawiązania do hellenistycznej kultury Egiptu, mecenatu Ptolemeusza oraz do postaci wybitnego retora i filozofa Demetriusza z Faleronu przywołują bogaty świat pogańskiego antyku, zatrzymany w chwili, gdy dzięki przekładowi *Biblii* hebrajskiej na język grecki jego częścią staje się żydowski model badania *Pisma*. *Septuaginta* jest więc tutaj symbolem syntezy i jednocześnie wzorcem, na podstawie którego można wykreować szeroki model kultury humanistycznej opartej na zjednoczeniu tradycji pogańskiej i biblijnej. Praktyczną realizacją tego modelu na gruncie Rzeczypospolitej ma być właśnie *Biblia Brzeska*, przedstawiana jako współczesne naśladowanie *Septuaginty*.

Przywołanie hellenistycznego przekładu *Biblii* uprawomocnia również samą próbę tłumaczenia tekstu sakralnego z języka oryginalnego (hebrajskiego) na wernakularny (grekę *koine*) na gruncie obu tych tradycji. Autor listu dedykacyjnego zręcznie uzasadnił potrzebę stworzenia polskiego przekładu, odwołując się zarówno do autorytetu aleksandryjskiej uczości, jak i do religijnych motywacji wiążących się z modelem pobożnego zgłębiania *Pisma*.

Warto odnotować również subtelnie zarysowane zestawienie Zygmunta Augusta i Ptolemeusza II Filadelfosa. Dedykacja zgodnie z ówczesnymi wyobrażeniami uznaje i podkreśla wyższość chrześcijańskiego władcy wobec pogańskiego króla. Uwydatnia przy tym jednak zasługi tego ostatniego, nie tyle jako mecenasa starożytnych uczonych, lecz przede wszystkim jako mimowolnego propagatora wiary w jedyne Boga. Autor listu dedykacyjnego wprowadza w tym miejscu kategorię „pobożnej zawiści”, odnosząc ją najwyraźniej nie tylko do siebie, lecz pośrednio również do ostatniego z Jagiellonów. Sugeruje być może, że Zygmunt August, motywowany podobną szlachetną zazdrością, powinien podjąć współzawodnictwo

¹¹ *List Pseudo-Arysteasa* w przekładzie i opracowaniu M. Wojciechowskiego opublikowano w czasopiśmie „*Studia Theologica Varsaviensia*” 2002, nr 1, s. 121–167. Wersja elektroniczna zamieszczona jest na stronie http://www.opoka.org.pl/biblioteka/T/TB/pseudo_arysteasz.html (dostęp: 22.05.2013).

z dawnym królem pogańskim. Podstawą tej rywalizacji ma być oczywiście opieka nad tłumaczeniem *Pisma*.

Zestawienie obu władców jest więc zarówno wyrafinowanym pochlebstwem, jak i elementem przemyślanej strategii perswazyjnej. Porównanie ma bowiem charakter względny, jego ostateczny wydźwięk uzależniony jest od podjęcia przez Zygmunta Augusta określonych działań. Autor listu projektuje tu model idealnego władcy, wpisując weń elementy zgodne ze swoim interesem, a następnie próbuje w subtelny sposób narzucić go adresatowi dedykacji. Odwołując się do domniemanych ambicji króla, w rzeczywistości w pewnym stopniu je kreuje. Na uwagę zasługuje osadzenie tej strategii w kategoriach humanizmu biblijnego. Idealny władca wykreowany w liście Radziwiłła łączy humanistyczną opiekę nad uczonymi z pobożnym rozwijaniem studiów biblijnych, jest więc automatycznie najlepszym opiekunem *Biblii Brzeskiej*. Gdy jednak odwrócić tok wyводу, wówczas schemat perswazyjny zostanie ujawniony – okaże się, że to właśnie dzięki opiece nad *Biblią Brzeską* chrześcijański król z łatwością przewyższy osiągnięcia pogańskie, zaś humanistyczny mecenas Jagiellonów dorówna najwspanialszym osiągnięciom starożytnych Ptolemeusza.

3. Nowy Jozjasz, czyli starotestamentowe inspiracje humanistyczne

Ptolemeusz nie jest jedynym władcą, którego naśladowanie sugeruje Zygmuntowi Augustowi list dedykacyjny. Radziwiłł, darowując *Biblię Brzeską* do królewskiej biblioteki, nawołuje, aby była ona często i regularnie czytana, nie tylko ze względów religijnych i moralnych, ale również jako wzorzec właściwego sprawowania władzy i model organizacji społeczeństwa.

A tak jakom pomienił wyżej pod chwalebnyim imieniem W[aszej] K[rólewskiej] M[ości] rozkazawszy ten upominek wydrukować, W[aszej] K[rólewskiej] M[ości] swemu miłosciwemu przyrodzonemu panu do libraryjej W[aszej] K[rólewskiej] M[ości] daruję, którą wiem wielką być. Wszakoz nie przeto podaję do niej ty Księgi, aby się ich więtszy poczet a liczba w bibliotece W[aszej] K[rólewskiej] M[ości] przyczyniła, a potym tylko iżby to w zawarciu miało leżeć, ale aby od W[aszej] K[rólewskiej] M[ości] przodkiem samego, i od ludzi narodów krześcijańskich, które Pan Bóg pod ręką W[aszej] K[rólewskiej] M[ości] mieć raczy, ustawicznie i często jako sprawa boża, za którą wszystko na świecie należy, była przeczytana. Bo stąd przypatry się pierwej każdy temu kresowi, ku któremu przez zbawienie nasze wieczne siebie i żywoty nasze prowadzić mamy. A potym też w tym świętym piśmie i to wszelaki stan najdzie i obaczy, i nauczy się tego, począwszy od pana, jako on porządnie Rzeczpospolitą sprawować ma, najdą też poddani, w jakich obyczajoch a postepkoch przystojnych przeciw Bogu i przełożonym swym zostawać mają.

Za pobożnym wezwaniem do propagowania *Pisma* kryje się znacznie głębsze ujęcie. *Biblia Brzeska* zostaje bardzo wyraźnie przedstawiona jako kontynuacja starotestamentowego Prawa, regulującego poza kwestiami religijnymi i kultowymi również ustrój, obyczaje, wzorce postępowania, kształt

instytucji i strukturę społeczną starożytnego Izraela. Ciągła, intensywna i skrupulatna lektura Prawa stanowi według autora listu dedykacyjnego powinność władcy i ludu, gdyż wypływający z niej wzorzec organizacji królestwa gwarantuje im pomyślność dzięki łasce Boga. Myślenie to oparte jest na starotestamentowym modelu historiozoficznym, widocznym zwłaszcza w księgach historycznych: powodzenie Izraela i przychyłność Boga gwarantowana jest dzięki bezwzględnemu przestrzeganiu prawa rytualnego, zaś porzucenie i zapomnienie *Pisma* jest przyczyną gniewu bożego i powodem klęsk politycznych. Przekład brzeski zostaje przez to osadzony w ramach charakterystycznego starotestamentowego modelu funkcjonowania społecznego ksiąg świętych.

Stąd też tak wielką wagę ma pojawiające się w tekście odwołanie do historii z dziejów króla Jozjasza¹², gdy odnalezienie przez Chilkiasza, kapłana świątyni jerozolimskiej, zaginionego i zapomnianego od lat zbioru przepisów rytualnych (identyfikowanego niekiedy z pierwotną wersją *Księgi Powtórzonego Prawa*) stało się zaczątkiem wielkiej religijnej odnowy Izraela:

Albowiem jeśli obietnicam bożym chcemy wierzyć, jakoż słusznie mamy im wiarę dać, tedy godzi się wszem warstatom ziemskim, aby się im tego nikt nie zabraniał dowiadować, o czym się rano i wieczór każdy badać ma. Boć jeden gościniec wszystkim do prawicy bożej, tak też zasię, czego nas Panie Boże uchowaj, i w lewo. Przeto we wsiej mej pokorze poddanej W[asz] K[rólews] M[ość] pana swego przez imię boże proszę i napominam, abys tyimi słowy mojemi i tą uprzejmą żarliwością gardzić nie raczył, pamiętając co mędrzec napisał: „Podobają się królom usta sprawiedliwe i prawdę mówiącego miłują” [Prz 16:13]. A co wiedzieć że snadź to teraz Pan Bóg czynić raczy, jako w on czas działał, gdy karząc lud swój prze złość i niewdzięczność, odjął był z pośrodku ich zakon swój, który potem aż za Jozjasza onego dobrego króla okazał na jaśnią przez ręce Elcjasza kapłana i Safana kanclerza jego. Co dziś takowym-że kształtem sam Pan Bóg pobudziwszy k’temu moje staranie, do rąk W[aszej] K[rólewskiej] M[ości] to prawo swoje podawać raczy. Czego ja uprzejmem sercem W[aszej] K[rólewskiej] M[ości] życzę, abys naśladowując przykładu tego tak świętego króla, nas swe poddane do tego wieść, napominać i uczyć raczył, żebyśmy się ustawicznie chwalebny zakonem boskim, który od niemalego czasu barzo między nami zaniedbany był, mając go już teraz przed oczyma, onym sprawowali, bawili i ćwiczyli się w nim.

Warto tu zresztą wspomnieć, że według źródeł biblijnych reforma Jozjasza wiązała się z dwukrotnym odczytaniem odnalezionej księgi: po raz pierwszy czytał ją wobec króla sekretarz Szafan, po raz drugi – król wobec zgromadzonego ludu.

Odnalezienie zwoju w Świątyni, zaprezentowanie go Jozjaszowi i zapoczątkowana w ten sposób reforma religijna stanowią wyraźną paralełę wobec założeń ideowych *Biblii Brzeskiej*. Przekład brzeski, oparty na oryginalnym tekście greckim i hebrajskim, niedawno odtworzonym w jak najwierniejszym kształcie dzięki filologicznym staraniom chrześcijańskich humanistów, dostępny nadto szerokim rzeszom dzięki polskiej szacie językowej, dedykowany został królowi Zygmuntowi Augustowi, aby jako nowy

¹² 2 Krl 22:8–20 i 23:1–25 oraz 2 Krn 34:14–33.

Jozjasz zainicjował podobny ruch wielkiej odnowy, rozumiany tu jednoznacznie w kategoriach reformacyjnych.

Sz szczególnie interesująca kwestia wiąże się przy tym z samym momentem odkrycia księgi prawa. Kapłan Chilkiasz natrafiający w świątyni na zapomniany zwój wywołuje skojarzenia z humanistycznymi poszukiwaczami kodeksów, odnajdującymi przecież nie tylko zaginione dzieła starożytnych autorów pogańskich, lecz również nieznane rękopisy *Starego* i *Nowego Testamentu*. Choć sugestia, że autor listu dedykacyjnego widział ideową jedność pomiędzy biblijnym kapłanem (strażnikiem *Pisma* i *Prawa*) a wczesnonowożytnymi humanistami biblijnymi, prowadziaby może zbyt daleko, to jednak trzeba zauważyć, że dostrzegał on między nimi pewne zbieżności, osadzając w ten sposób humanistyczne prace biblistyczne na gruncie ideowym *Starego Testamentu*. Nieco bardziej prawdopodobna wydaje się myśl, że Radziwiłł mógł widzieć samego siebie w roli paralelnej wobec „kanclerza” Szafana, wysokiego urzędnika królewskiego, pośrednika między kapłanem a królem.

W ten sposób scena z biblijnych ksiąg historycznych staje się nie tylko nośnikiem określonych treści perswazyjnych, lecz również stanowi mocny wyraz osadzenia protestanckiego humanizmu w świecie wartości wpływających z *Biblii*.

4. Zakończenie

Dedykacja Mikołaja Radziwiłła Czarnego jest owocem dojrzałych, ugruntowanych studiów i refleksji nad tekstem *Pisma*. Stanowi ona znakomity przykład dojrzałego protestanckiego humanizmu biblijnego, mocno zakorzenionego w kontekstach *Starego Testamentu*. Przykład *Biblii Brzeskiej* pokazuje, w jaki sposób najgłębsze wartości wpływające z humanistycznych studiów filologicznych mogły zaistnieć nie tylko na gruncie pogańskiego antyku, lecz również dzięki bezpośrednim odwołaniom do kontekstów biblijnych. Argumentacja zalecająca Zygmuntowi Augustowi tłumaczenie brzeskie przywołuje dzieje *Septuaginty*, odwołuje się do starotestamentowego kultu ksiąg świętych, podkreśla hebrajskie tradycje wnikliwego zgłębiania *Prawa*.

Jednocześnie w toku argumentacji widoczny jest interesujący mechanizm „samouzasadnienia”. Przykłady biblijne broniące tłumaczenia brzeskiego są bardzo mocno osadzone w określonej tradycji czytania *Biblii*, przypisującej szczególną wagę księgom *Starego Testamentu*. W ten sposób protestanckie studia biblijne dostarczają na swoje uzasadnienie coraz nowszych argumentów wywiedzionych w oparciu o te same założenia, lecz odbiorca niepodzielający tego systemu wartości i sposobu podejścia do tekstu biblijnego przestaje rozumieć takie interpretacje i odrzuca ich podstawy. Choć więc tradycja humanizmu biblijnego postrzegana jest jako najlepsza płaszczyzna porozumienia z katolickim królem i najlepsze źródło

argumentacji perswazyjnej, to jednak wydaje się, że można tu uchwycić ślad procesu charakterystycznego dla ewolucji tego nurtu w określonych kręgach wyznaniowych. Argumenty zamykają się stopniowo w ramach własnej tradycji, uzasadnienia „filologii świętej” stają się coraz bardziej konfesyjne, a miejsce humanistycznych dyskusji o badaniu i tłumaczeniu *Biblii* zajmuje z wolna dogmatyzm i agresja ostrych sporów religijnych.

Jak wynika z dalszych partii listu, przyjmujących wyraźnie polemiczny charakter, to właśnie tradycje katolickie i nauczanie papieskie traktowane były przez autora dedykacji jako bałwochwalstwo, któremu kres powinna przynieść odnowa wzorowana na reformie Jozjasza. W tym kontekście głębokiego znaczenia nabiera końcowe przywołanie trzeciego władcy, króla judzkiego Manassesza. Radziwiłł, zwracając się bezpośrednio do Zygmunta Augusta, prosi go jedynie, aby raczył naśladować „modlitwy a pokory króla Manasse”, lecz ta delikatna aluzja do postaci starotestamentowego króla, który po okresie hołdowania bałwochwalstwu nawrócił się, pokutował i usunął „bałwana” ze Świątyni¹³, stanowi zawołane wezwanie do zdecydowanego poparcia reformacji i całkowitego odrzucenia rzymskiego katolicyzmu.

The Letter of Dedication by Mikołaj Radziwiłł as an Ideological Programme of the Brest Bible. The Humanistic Contexts and Conditions of the Biblical Studies

Summary

This paper deals with the ideological programme of the Brest Bible, expressed in the letter of dedication by Mikołaj Radziwiłł, addressed to the Polish King Sigismund II Augustus. The first part is a short introduction to the problem of biblical humanism of the 16th century. The second and third part deal directly with the letter of dedication. The author focuses on the two ancient rulers mentioned in the letter: Ptolemy II Philadelphus (protector of Septuagint) and the Old Testament Josiah (renewer of the Law). A detailed analysis reveals that the categories of biblical humanism, which shaped the description of both kings, were used to create the parenetic role models, which were to persuade the king to personally take care of the Brest Bible. The last part of the paper points to the problem of gradual confessionalization of biblical humanism. The indirect, allusive introduction of the third royal role model (the Old Testament Manasseh, repenting idolator and destroyer of the Temple idol) suggests that according to the letter of dedication, the final consequence of embracing biblical humanism is to become a devoted supporter of the Reformation.

Key words

Brest Bible, Mikołaj Radziwiłł, letter of dedication, Sigismund II Augustus, biblical humanism

Słowa kluczowe

Biblia Brzeska, Mikołaj Radziwiłł, list dedykacyjny, Zygmunt II August, humanizm biblijny

---

¹³ 2 Krn 33:1–20.